

Министерство образования и науки, молодежи и спорта Украины

Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова

Кафедра истории Древнего мира и Средних веков

Одесский археологический музей

Национальной академии наук Украины

Отдел археологии Северо-Западного Причерноморья

Национальной академии наук Украины

ДРЕВНЕЕ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ

Выпуск X

Одесса

ФЛП «А.С. Фридман»

2013

ББК 63.3(237Ук.7)

Д 73

УДК 902/904

Рекомендовано к печати Ученым советом исторического факультета Одесского национального университета имени И.И. Мечникова.
Протокол № 6 від 26 лютого 2013 р.

Древнее Причерноморье. Выпуск X / Глав. ред. И.В. Немченко. – Одесса: ФЛП «А.С. Фридман», 2013. – 654 с.

Сборник «Древнее Причерноморье» составлен на основании материалов X Чтений памяти профессора П.О. Карышковского, международной конференции, которая состоялась в ОНУ имени И.И. Мечникова 11-13 марта 2013 г. Выпуск включает статьи по проблемам нумизматики, истории и археологии Северного Причерноморья, античной и средневековой истории, византиноведения, истории Европы раннего нового времени, историографии и т.д.

Редакционная коллегия:

Немченко И.В. – к.и.н., зав. кафедрой истории Древнего мира и Средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова, главный редактор

Демин О.Б. – д.и.н., зав. кафедрой новой и новейшей истории ОНУ имени И.И. Мечникова

Дзиговский А.Н. – д.и.н., профессор кафедры археологии и этнологии Украины
ОНУ имени И.И. Мечникова

Кушнир В.Г. – к.и.н., декан исторического факультета ОНУ имени И.И. Мечникова

Луговой О.М. – к.и.н., доцент кафедры истории Древнего мира и Средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова, технический редактор

Избаш-Гоцкан Т.А. – к.и.н., доцент кафедры истории Древнего мира и Средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова

Охотников С.Б. – к.и.н., зам. директора Одесского археологического музея НАНУ

Руссев Н.Д. – д.и.н., проф. Высшей антропологической школы (Кишинев, Молдова)

Самойлова Т.Л. – к.и.н., зав. Отделом археологии Северо-Западного Причерноморья НАНУ

Смынтына Е.В. – д.и.н., зав. кафедрой археологии и этнологии Украины
ОНУ имени И.И. Мечникова

Рецензенты:

Брумяк И.В. – д.и.н., директор Одесского археологического музея НАНУ

Сорочан С.Б. – д.и.н., зав. кафедрой истории Древнего мира и Средних веков Харьковского
национального университета имени В.Н. Каразина

Издание осуществлено при финансовой помощи Владимира Владимировича Левчука и Владимира Алексеевича Крава.

ISBN 978-966-96181-10-9

© Кафедра истории Древнего мира и Средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова, 2013

«Исторически преглед» // Исторически преглед. – Година 9. – София, 1953. – Кн. пета (5). – С. 560–561; Русская литература. – 1990. - № 2. – С.135 и др.

⁵ Велева М. Из архивното наследство на П.М.Бицилли // Български ежегодник. – Т.2. – Харьков-София, 1996. – С.201-221; Она же. Българската съдба на проф. П.М.Бицилли. – София, 2004. – С.35-60.

⁶ ГАОО. – Ф.45. – Оп.5. – Д.1254. – Л.28-29.

⁷ Велева М. Българската съдба на проф. П.М.Бицилли. – С.47.

⁸ Там же. – С.50.

⁹ Бицилли П.М. Статъи: История. Культура. Литература (Вступительная статья В.А.Туниманова) // Русская литература. – 1990. - № 2. – С. 134-138.

¹⁰ Велева М. Българската съдба на проф. П.М.Бицилли. – С.54. Эти два варианта автобиографии были написаны, вероятно, в период с июня 1946 г. по апрель 1947 г., т.к. в черновом варианте заявления П.М.Бицилли в Верховный совет СССР автор указывает, что дважды подавал прошения на получение гражданства – после 15 июня 1946 г. и 17 апреля 1947 г. (с.55).

¹¹ Там же. – С.56.

¹² ГАОО. – Ф.42. – Оп.36. – Д.108. – Л.1.

¹³ ГАОО. – Ф.314. – Оп.1. – Д.210. – Л.137 и др.

¹⁴ Автобиография на проф. Петър Михайлович Бицилли (първи вариант) // Велева М. Българската съдба на проф. П.М. Бицилли. – С.50.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Автобиография на П.М. Бицилли. (Втори вариант) // Велева М. Българската съдба на проф. П.М. Бицилли. – С.54.

¹⁷ Там же. – С.47, 50, 54, 56.

¹⁸ ГАОО. – Ф.45. – Оп.4. – Д.1119. – Л.1-3.

¹⁹ Отчет ИНУ за 1909 академический год. – Одесса, 1910. – С.28, 43.

²⁰ ГАОО. – Ф. 45. – Оп.4. – Д.1119. – Л.53.

О.О. Романова (Київ, Україна)

НЕСТАНДАРТНІ ФОРМУЛИ-ЗВЕРНЕННЯ ДО ЖИВИХ З ГРОБНИЦЬ ДАВНЬОГО ЦАРСТВА

Звернення до живих із проханням принести пожертви та не шкодити гробниці з'явилися в гробничних текстах стародавнього Єгипту за часів V династії та набули особливого поширення до кінця доби Давнього Царства та за Першого перехідного періоду, коли вони стають другою за поширеністю формулою написів на приватних пам'ятниках після формул пожертв. Ці написи заправило починаються із звернення: *ʿj ʕnhw truw-t3* – «О, живі, які на землі суші», і часто є частиною, переважно заключною, автобіграфічного тексту, хоча ці заклики можуть існувати і як окремі написи із гробниць. За доби Давнього Царства, крім того, були поширені такі варіанти закликів, що звернені до представників конкретних суспільних чи професійних верств, а також узагальнене звертання: «що стосується кожної людини, яка увійде до гробниці...».

Мою увагу звернув на себе текст, який відрізняється від стандартних формул цього звертання, це рядки із автобіографії судді Урхеву (*Wr-hw(j)-w(j)*), похованого в скельній гробниці G 8674=LG 95 центрального некрополя в Гіза¹. Датуються написи цієї усипальниці другою половиною – кінцем V династії, найімовірніше, часом правління царя Джедкара Ісесі². Ці написи викарбувані на обох лутках входу до гробниці. Звернення Урхеву є цікавим з тієї причини, що у ньому окрім звернення до наступних поколінь, є також і звернення до попередників, тобто до поколінь людей, що померли та перебувають в некрополі:

1. [p]r.(j) m niwt.(j) h3.n.(j) m sp3t.(j). dd.n.(j) m3^ct im. ir.n.(j) m3^ct im. nfr n.tn (i)my(w)-ht m3^c hrw tn tpyw-^c. 2. ir ir.t(w).tn r nw wnn ir.(t) mitt r išt.tn in imy(w)-ht.tn.³

“Я вийшов зі свого міста і спустився зі свого ному. Говорив я в ньому правду, і чинив я в ньому справедливість. (Хай буде) добро, для вас, нащадки, (хай) буде виправдання голосом вам, попередники. (2) Якщо ж чинитимете ви (щось) проти цього, буде зроблено подібне і стосовно майна вашого нащадками вашими”.

Цей текст відрізняється від маси інших текстів: у ньому можна бачити розвиток самої формули звернення до живих. Урхеву вважав, що йому для збереження гробниці варто звернутися не лише до наступників, але і до попередників, це саме собою є нетиповим для таких текстів. Але тут є не лише звернення, а і побажання і тим і іншим необхідних для них благ; майбутньому поколінню – добра, а померлим – дії, яка позначена як *m3^c hrw*. Цей випадок є одним із нечастих раннях згадок самої фрази «маа херу», яка, починаючи від Середнього Царства набуває поширення як епітет померлого з умовним значенням: «оправданий голосом», який виписувався на пам’ятниках приватних осіб після власного імені людини, та, як загально визнано серед єгиптологів, має стосунок до загробного суду Осіріса. Вживання цього словосполучення в тексті Урхеву назвати апеляцією до щасливого проходження померлим цього суду важко, адже джерела Давнього Царства ще не фіксують уявлень про суд Осіріса над померлим. Тому тут радше йдеться про благополучне проходження всіх етапів перетворення померлого на повноправного жителя потойбіччя. Варто зазначити, що у формулах-пересторogaх доби Давнього Царства, як правило, згадується про суд, який здійснює Великий Бог, в якому власник гробниці буде судитись із тим, хто завдав шкоди гробниці, тому вживання «маа херу» тут може бути аллюзією на суд Великого Бога. Підтвердженням зв’язку цих двох термінів можуть бути епітети померлого, які за доби Давнього Царства іноді виписуються як: *im3hw m3^c-hrw hr ntr 3 nb Imnt* – «шанований та оправданий голосом перед Великим Богом, володарем Заходу» (*Brti*)⁴. Фрази, що показують значення терміну *m3^c hrw* як синоніму до терміну *im3hw* та зв’язок цих понять із ідеєю

Великого Бога, за досліджуваного періоду зустрічаються також у формулах пожертв. Наприклад, така фраза присутня у цій формулі в гробниці *Biz=Irrji: m3^c hrw.f hr ntr ʕ3*, «той, хто є оправданий голосом перед Великим Богом»⁵. Серед побажань формули пожертв зустрічається і такий варіант побажання про «ходіння хорошими шляхами», як: *Thp.f hr w3w.t nfr.t hp.t im3hwu m3^cw-hrw hr.sj m htp m htp hr ntr ʕ3* – «Нехай він ходитиме шляхами прекрасними, якими ходять шановані та ті, хто оправдані голосом, в мирі, в мирі перед Великим Богом» (*Wr-ir-n-Pth VM 718*)⁶. Таким чином, бажаючи своїм померлим попередникам «оправдання голосом», яке здобувають особи, які визнані Великим Богом праведними, Урхеву намагається здобути їх прихильність, яка йому потрібна для шасливого входження самому до товариства блаженних померлих, для кращої «акліматизації» в загробному світі.

Атобіографія Урхеву – це найбільш ранній приклад текстів, в яких говориться про посмертну відплату. Цей текст варто розуміти в руслі автобіографічної традиції «прекрасного імені/доброї слави», яке людина по собі лишає, і яке визначає її посмертну долю⁷. Саме існування уявлень про «добре ім'я» людини як механізм збереження її культу, пам'яті та залежного від них загробного існування, як і взаємозалежність світу живих та світу померлих, пояснює і появу побажань попередникам необхідних їм благ. У своєму звертанні як до тих, що будуть жити на землі, так і до тих, хто живе в потойбіччі, Урхеву намагається здобути прихильність як перших, так і других.

Цікаво, що окрім тексту Урхеву, таких звертань до наступників та попередників збереглося ще декілька, деякі у фрагментарному стані. Але попри цей прикрий факт, можна говорити про існування окремого різновиду цих звертальних формул.

Текст, що фактично збігається в частині апеляції до живих та померлих із цитованим зверненням Урхеву, написаний на псевдодверях Сехентіука (*Shntjw-k3*), точне місце походження яких невідоме, але цілком можливо, що це гробниця одноіменного власника із центрального некрополя в Гіза⁸. Датування гробниці визначається приблизно як V династія чи пізніше. Цей текст вирізано на правому зовнішньому «одвірку» псевдодверей:⁹

Nfr n.tn imy(w)-ht m3^c hrw tn tpyw-ʕ ir ir.t(w).tn r n[w] irw [mj]tt ir i3.t.tn in imy(w)-ht.tn.

«Нехай буде добро, вам, нащадки, нехай буде вам оправдання голосом, попередники, якщо ж буде вчинено вами (щось) супроти цього (пам'ятника), то буде вчинено [подіб]не щодо майна вашого нащадками вашими».

Цікаво, що на лівому «одвірку» цієї ж стели, розміщено текст про суд у Великого Бога, володаря західної пустелі, який розсудить

Сехентіука із його кривдниками, які намагатимуться «зробити злу справу проти цього (пам'ятника)», тобто згадка про «виправдання голосом» тут теж пов'язана із уявленнями при суд Великого Бога.

Схожий текст був у гробниці жерця культу царя Хуфу Меранхефа (*Mr-ḥnh-f*)¹⁰, що розташована в тому ж центральному некрополі Гіза, що і усипальниця Урхеву та Сехентіука. Текст написано на правому внутрішньому «одвірку» псевдодверей. Ця гробниця належить до періоду кінця V – початку VI династії¹¹, тобто, цей текст трохи молодший ніж текст Урхеву. Від звернення до наступників та попередників залишилось небагато, але ці залишки показують, що це був трохи інший варіант звернення:

... ḥnh ḥnḥ.tn (i)my(w)-ḥt (i)r ḥt nb ir.t.tn r nw ir ....¹²

Тут на початку йшло звернення до попередників, можлива реставрація цієї фрази буде:

[nfr tn tpyw-ḥ ḥnh ḥnḥ.tn (i)my(w)-ḥt (i)r ḥt nb ir.t.tn r nw ir[.t mitt r iš.t.tn in imy(w)-ḥt.tn].

„[Хай буде добро, вам, попередники], хай буде життя з вами, нащадки, якщо ж буде вчинена будь-яка справа вами щодо цієї (гробниці), то буде вчинено [те ж саме щодо майна вашого нащадками вашими]”

Ще менше від такого тексту залишилось в гробниці Каїсуджа (*K3j-swḏ3*)¹³, яка також побудована в центральному некрополі Гіза. Як і попередня, гробниця теж належить до періоду другої половини V – початку VI династії¹⁴, тобто цей текст теж трохи пізніший, ніж у Урхеву. Але питання залишається, чи автор цього тексту засновувався на тексті із гробниці Урхеву безпосередньо, бо, схоже, редакція теж відрізнялась. Текст *K3j-swḏ3* розміщений на лівому боці входу під архітравом, від нього дійшло декілька початкових слів, які дозволяють реконструювати початок тексту *Mr-ḥnh-f*, оскільки обидва вони, мабуть, були ближчими між собою, ніж до тексту Урхеву та Сехентіука. Фрагменти цього тексту вціліли на лівому боці вхідного отвору під архітравом:

Nfr tn tpyw-ḥ ḥnh ḥnḥ.[tn] [i]m[yw-ḥt] ....¹⁵

„Хай буде добро, вам, попередники, хай буде життя із вами, [нащадки].....”

Близьким до таких текстів є звернення до попередників та наступних поколінь в усипальниці візира Анхмагора, який був похований в некрополі біля піраміди царя Теті в Саккара. Анхмагор Зезі (*ḥnh-m-ḥr=Zzj*)¹⁶ служив за часів правління царів VI династії Теті та Пепі I¹⁷. Тобто цей текст більш пізній, ніж тексти із некрополя Гіза, він записаний на південній лутці входу до гробниці, і, нажалі перші слова тут втрачені, що не дає можливості дізнатись, яким було побажання, адресоване до наступних поколінь, але збереглося побажання мертвим попередникам:

(3) .... *imyw-ht wd3 n.tn tpyw-^c ir ht nb iri.t.tn r iz(j) pn (n) hrt-ntr* (4) [*wnn iri*] *mjtt ir is.t.tn.*”

“(3) [Нехай буде вам добро (?)], нащадки, нехай буде процвітання, вам, попередники. Щодо будь-якої справи, яку ви вчините проти гробниці цієї, яка міститься в некрополі, (4) [буде вчинено] подібне і щодо вашого майна.”¹⁸.

У Анхмагора далі йде дуже детальний текст про те, чого не варто робити майбутнім поколінням, і що їм може за це заподіяти просвітлений дух Анхмагор.

Отже, окрім звертання до живих, та наступних поколінь, у цих формулах за доби Давнього Царства зустрічаються також і звертання до померлих. Топографія пам'яток, де містяться звертання до живих та до мертвих, – а це центральний некрополь Гіза, за винятком одного випадку із некрополя Саккара, – дає можливість для припущення, що джерелом появи цих текстів міг бути якийсь один протограф, а існували вони в рамках місцевої традиції некрополя, зумовленої не в останню чергу тим, що обидва некрополі є столичними, тобто саме в них відбувалось пересмислення та поглиблення розвитку формул звертань до живих. Ймовірно, що шляхом поширення такої версії звертання до живих та жителів некрополя було переписування їх із текстів, написаних у більш ранніх усипальницях. Оскільки тексти фрагментовані, гадати, скільки різновидів цього типу звертання існувало, важко. Та все ж, із цих формул в тих зразках, що збереглися до нашого часу, можна припустити, що в некрополі Гіза існувало два типи звертань до живих і мертвих – один відображений у Урхеву та Сехентіука, інший – у Меранхефа та Каїсуджа. Схоже, що ще інший різновид побутував у некрополі Саккара, принаймні один приклад його дійшов із гробниці Анхмагора.

¹ Porter B., Moss R. L. B. *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs, and Paintings.* – III². MEMPHIS. – Part 1. Abū Rawāsh to Abūsir / second edition revised and augmented by PhDr. J. Málek, Griffith Institute. – Oxford, 1974. – Reprint 1994. – P. 254–255; Strudwick N. *Texts from the Pyramid Age.* – Leiden, 2005. – P. 293–294 [219].

² Harpur Y. *Decoration in Egyptian Tombs of the Old Kingdom. Studies in Orientation and Scene Content.* – London–New York, 1987. – P. 268 [180]; Kloth N. *Die (auto-)biographischen Inschriften des ägyptischen Alten Reiches: Untersuchungen zu Phraseologie und Entwicklung.* – Hamburg, 2002. – S. 12 [21]; більш ранню дату встановлює для цієї гробниці Н. Шерпйон – правління Неферіркара (Cherpiion N. *Mastabas et hypogées d' Ancien Empire. Le problème de la datation.* – Bruxelles, 1989. – P. 227), пізнішу запропонував К. Бер – епоха VI династії, період від Меренра до Пени II (Baer K. *Rank and Title in the Old Kingdom. The Structure of the Egyptian Administration in the Fifth and Sixth Dynasties.* – Chicago, 1960. – P. 289 [118]).

³ Lepsius C. R. *Denkmäler aus Aegypten und Aethiopen. Text und Tafeln.*–Wiesbaden, 1842–1904. – Band II. – Bl. 43 [c, d]; Hassan S. *Excavations at Giza (1929–1939).* –

Vol. I–X. – Oxford–Cairo, 1932–1960. – Vol. V. (1933–1934). – Cairo, 1944. – Fig. 101; Sethe K. *Urkunden des Alten Reichs*. B. I–IV. – Leipzig, 1932–1933. – S. 46 [ln. 8–12].

⁴ Saad Z. A preliminary report on the excavations at Saqqara 1939–1940 // *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte*. – Vol. 40. – Le Caire, 1940. – P. 682.–Fig. 73.

⁵ Wilson J.A. A Group of Sixth Dynasty Inscriptions // *Journal of Near Eastern Studies*. – Vol. 13. – Chicago, The University of Chicago Press, 1954. – Pl. 18. A; Saad, *Op. cit.* – P. 691. – Fig. 77.

⁶ British Museum. Hieroglyphic texts from Egyptian Stelae etc. – Part. I. Second ed. / ed. by T.G.H. James. – London, 1961. – Pl. XXVIII–XXX. – P. 28–32.

⁷ Романова О.О. Добродесна людина в Стародавньому Єгипті за автобіографічними текстами від Давнього до Середнього Царства. – К., 2011. – С. 49–51.

⁸ Porter B., Moss R. *Op. cit.* – P. 251–252; Hassan S. *Op. cit.* – Vol. IV. (1932–1933). – Cairo, 1943. – P. 197–201. Strudwick, *op.cit.* – P. 233–234.

⁹ Schlick-Nolte B. Scheintür von Sechentiu-ka und Ny-anchscheret // *Liebieghaus Frankfurt. Museum Alter Plastik. Ägyptische Bildwerke 3. Skulptur, Malerei, Papyri und Särge* /hrsg. Eva Bayer-Niemeyer et al. – Melsungen, 1993. – S. 21–31.

¹⁰ Porter B., Moss R. *Op. cit.* – P. 278–279. Hassan S. *Op. cit.* – Vol. III. (1931–1932). – Cairo, 1941.– P. 14–22.–Fig. 15.–Pls. VII, IX.

¹¹ Harpur, *Op. cit.* – P. 267 [94].

¹² Hassan, *Op. cit.* – Vol. III. – Fig. 15.

¹³ Porter B., Moss R. *Op. cit.* – P. 243; Hassan S. *Op. cit.* – Vol. VI. – Part III. (1934–1935). – Cairo, 1950.– P. 187–195.

¹⁴ Harpur. *Op. cit.* – P. 270 [269]; Kloth, *Op. cit.* – S. 36 [79]; Baer. *Op. cit.* – P. 122 [428].

¹⁵ Hassan. *Op. cit.* – Vol. VI. –P. III. – Pl. LXXXI. – Fig. 188.

¹⁶ Porter B., Moss R.L.B. *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs, and Paintings*. – IIIe. MEMPHIS. – Part 2. Saqqâra to Dahshûr / second edition revised and augmented by PhDr. J. Málek, Griffith Institute. – Oxford, 1981. – Reprint 2003. – P. 512–515; Capart J. Une rue de tombeaux à Saqqarah. Description de trois monuments funéraires de l'ancien Empire égyptien. –Vol. I–II. – Vol. I. Texte. –Vol. II. Planches. – Bruxelles, 1907. – Vol. I. – P. 28. – Pl. XIX–XXVI; Sethe, *Op. cit.* – S. 201[15]–203[12]; Badawy A. The tomb of Nyhetep-Ptah at Giza and the tomb of 'Anhm'ahor at Saqqara. – Berkely–Los Angeles–London, 1978. – P. 11–57. – Fig. 23. – Pl. 24; Kanawati N., Hassan A. The Teti Cemetery at Saqqara. – Vol. II: The Tomb of Ankhmahor. With contributions by A. Cavanagh, A. McFarlane, S. Shafik, N. Victor. – Warminster, 1997. – P. 12, 29. –Pl. 1, 2, 34, 35; Strudwick, *Op. cit.* – P. 264–265 [197].

¹⁷ Baer. *Op. cit.* – P. 64 [94]; Cherpion. *Op. cit.* – P. 153; Harpur. *Op. cit.* – P. 273 [374]; Strudwick N. *The Administration of Egypt in the Old Kingdom. The Highest Titles and their Holders*. – London, 1985. – P. 75 [30]; Kanawati N., Hassan A. *Op. cit.* – P. 18; Kloth, *Op. cit.* – S. 10 [19].

¹⁸ Capart. *Op. cit.* –Vol. II. – Pl. XI–XX; Sethe, *Op. cit.* –S. 201 [ln. 17] –202 [ln. 2]; Badawy. *Op. cit.* – Fig. 23; Pl. 24; Kanawati N., Hassan A. *Op. cit.* – Pl. 2, 35. Різні дослідники по-різному реконструювали та реконструюють початок цього звертання, так, реконструкція Ж. Капара (Capart. *Op. cit.* – Pl. XIX. A), а також А. Гардінера та К.Зете (Egyptian letters to the dead. Mainly from the Old and Middle

Kingdoms. Copied, translated and edited by Alan H. Gardiner, and Kurt Sethe. – London, 1928. – Pl. X) була здійснена на основі аналогії із побажанням другої частини, вставивши слово *wd3* – процвітання, неушкодженість. Реконструкція А. Бадаві (Badawy. Op. cit. – P. 14) та Н. Канаваті та Гасана (Kanawati N., Nassan A. Op. cit. – P. 28. – Pl. 2, 35) була здійснена за аналогією із іншими текстами, що збереглися, в яких тут було слово *nfr*.

А.А. Роменский (Харьков, Украина)

**КРЕЩЕНИЕ «НОВОГО КОНСТАНТИНА»
НА ЗАПАДЕ И ВОСТОКЕ ЕВРОПЫ
(КОРОЛЬ ХЛОДВИГ – КНЯЗЬ ВЛАДИМИР)**

Проблема восприятия религии правящими элитами раннего средневековья становится все более актуальной в медиевистике. Вслед за Джоном Линдом современные исследователи рассматривают тенденции, установившиеся в Восточной Европе, в рамках концепции «варяжского христианства»¹. Влияние скандинавских традиций выглядит столь же несомненным, как и мощное присутствие византийской идеологии². Наличие третьего, западноевропейского фактора в ситуации христианизации Руси не всегда привлекает внимание ученых. Тем не менее известны свидетельства о разнообразных, в том числе и миссионерских, религиозных связях державы Рюриковичей с ее западными соседями³.

Целесообразно сравнить распространение христианства на Руси X в. с историей христианизации «варварских королевств» Западной Европы, проследить общие черты и отличия в отношении варваров к проповедуемой религии. Оптимальным объектом для сравнения можно считать Франкское государство, представляющее классический пример генезиса феодальных отношений, единственное из варварских королевств, пережившее «темные века» и положившее начало французской средневековой монархии⁴.

Сравнение Крестителя Руси с первым христианским государем франков обоснованно не только потому, что в обоих случаях мы сталкиваемся с принятием христианского вероучения прежде ревностными язычниками, его рецепцией в языческом окружении. И Хлодвиг, и Владимир – правители, первыми, по сравнению с предшественниками, эволюционировавшие из предводителей дружины, военных вождей, в государственных деятелей во многом благодаря принятию христианства. Хлодвиг становится законодателем, повелевая письменно зафиксировать бытовавшие среди франков нормы обычного права – «Салическую правду»⁵; Владимир думает с боярами и епископами